

UOT 324+329

TÜRKİYƏDƏ AKP-NİN QURULMASI, İDEOLOGİYASI VƏ HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Namiq Eldar oğlu Məmmədov
AMEA Z.M.Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitutu
mammadov.namig@yahoo.com

Açar sözlər: *Türkiyədə seçkilər, AKP, 2002-ci il seçkiləri, parlament, parlament seçkiləri, koalisiya, partiya, inflyasiya, R.T.Ərdoğan*

Məqalə Türkiyədə AKP-nin qurulması, ideologiyası və 2002-ci ildə ilk dəfə hakimiyyətə gəlməsindən bəhs edir. Məqalədə müxtəlif mənbə və ədəbiyyatların araşdırılması və təhlili nəticəsində dövrün hərtərəfli mənzərəsinin yaradılmasına çalışılmışdır. Eyni zamanda AKP-nin yaradıldığı tarixi şərait təhlil edilmiş və həmin şəraitin AKP-nin ideologiyasına və əhali içərisində nüfuz qazanmasına təsir göstərdiyi vurğulanmışdır. AKP-nin hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaradan amillərin siyasi, iqtisadi və ölkənin seçki sisteminin olması müəyyən edilmiş və onların hər biri ayrılıqda təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, 1989-1999-cu illəri əhatə edən on illik müddətdə müxtəlif siyasi partiyalardan ibarət 12 koalisiyalı hökumət kabinetinin təşkili ölkədə qeyri-müəyyən siyasi vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Tez-tez baş verən iqtisadi böhranlar, xüsusilə 2001-ci ilin fevral ayında baş vermiş böhran bu vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Bu amillər isə ölkədə AKP-nin nümunəsində yeni qurulan dini yönümlü siyasi partiya marağın artmasına və əhali təbəqələri içərisində nüfuz qazanmasına şərait yaratmışdır. Bütün bunlar, eyni zamanda 10 faizlik baryerin müəyyən olunduğu seçki sistemi AKP-nin 2002-ci ilin noyabr ayında qatıldığı ilk seçkidə uğur qazanaraq təkpartiyalı hökumət qurmasına şərait yaratmışdır.

ФАКТОРЫ, СПОСОБСТВУЮЩИЕ СОЗДАНИЮ, ИДЕОЛОГИИ И ПЕРВИЧНОМУ ПРИХОДУ К ВЛАСТИ ПСР В ТУРЦИИ

Намиг Маммедов

Ключевые слова: *Выборы в Турции, ПСР, 2002-ые выборы, парламент, парламентские выборы, коалиция, партия, инфляция, Р.Т.Эрдоган*

В статье повествуется о создании ПСР, её идеологии и о первичном приходе к власти в Турции в 2002-ом году. В результате исследования различных источников, литературы и анализа создаётся всесторонняя картина той эпохи. В то же время исследуются исторические условия, при которых была создана ПСР, отмечено влияние этих условий на идеологию ПСР и завоевание ею популярности среди народа. Были выявлены факторы, которые способствовали приходу ПСР к власти, её влияние на политическую, экономическую систему в стране, на систему выборов в стране, и каждый фактор был отдельно проанализирован. Также было отмечено, что в 1989-1999-е годы создание в стране 12 коалиционных правительственных кабинетов привело к образованию в стране нестабильных политических условий. В стране часто происходили экономические кризисы, особенно в феврале 2001-го года, которые ещё больше обострили ситуацию. Эти факторы привели к росту интереса к созданной в стране новой партии с религиозным направлением и создали условия для завоевания ею популярности среди различных слоёв населения. Всё это, в то же время выявление 10 процентного барьера в избирательной системе, создало условия для участия в первых выборах и прихода к власти ПСР в ноябре 2002-го года.

ESTABLISHMENT OF THE JDP IN TURKEY, THE IDEOLOGY AND THE FACTORS THAT LED TO THE COMING TO POWER

Namiq Mammadov

Keywords: *Elections in Turkey, JDP, elections of 2002, parliament, parliamentary elections, coalition, party, inflation, R. T. Erdogan*

The article deals with the establishment, the ideology and the first coming of the JDP to power in Turkey in 2002. In the article, it has been attempted to create a comprehensive view of the period as a result of research and analysis of various sources and literature. At the same time, the history of the JDP was analyzed and it was emphasized that this condition influenced the JDP's ideology and gained popularity to it among the population. It was noted that the organization of the 12-coalition cabinet consisting of different political parties during the ten-year period covering the period of 1989-1999 led to an indefinite political situation in the country. The frequent economic crises, especially the February 2001 crisis, have further aggravated this situation. These factors have led to the growing interest in the newly established

religious-oriented political party in the country, as well as the domination of the JDP among the population. All these, as well as the electoral system, where the 10 percent barrier was identified, has succeeded in building a single-party government by winning in the first election of the JDP in November 2002.

Giriş

Türkiyədə çoxpartiyalı sistemə keçilməsi ölkə tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi dönüş nöqtələrindən hesab edilir. Bu sistemin təşkili və həyata keçirilməsi mühüm demokratik addımlardan olsa da, özü ilə bir sıra siyasi və sosial – iqtisadi problemlər də gətirmişdir. Siyasi problemlər koalisiya hökumətləri və siyasi sistemin qeyri-sabitliyi, mütəmadi baş verən hərbi çevrilişlər ilə, sosial-iqtisadi problemlər isə ölkənin xarici bazara və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasındakı çətinliklər, inflyasiya və iqtisadi böhranların əhalinin yaşayış səviyyəsinə mənfi təsirləri ilə əlaqədardır. Ümumilikdə Türkiyədə AKP-nin (Adalet və Kalkınma Partisi- Ədalət və İnkişaf Partiyası) hakimiyyətə gəldiyi 2002-ci ildən əvvəlki onillik ölkə tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən biridir. Məhz bu dövrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. 1989-1999-cu illəri əhatə edən onillikdə ölkədə 12 hökumət kabineti hakimiyyətdə olmuş, 1997-ci ildə postmodern çevriliş həyata keçirilmiş, 2001-ci ildə Türkiyə tarixinin ən ağır iqtisadi böhranı baş vermiş və bunun nəticəsində yüz minlərlə insan işsiz qalmış, ölkənin valyuta ehtiyatı qısa müddətdə kəskin şəkildə azalmış, bank sektorundakı zərər milli gəlirin 32 faizinə çatmış, ölkənin xarici borcu 120 milyard dollardan artıq olmuşdu və s. Bütün bunlar dövrün siyasi və sosial-iqtisadi mənzərəsinin nə dərəcədə gərgin və mürəkkəb olduğunu bir daha göz önündə canlandırır. Bu vəziyyət əhalinin ölkədəki mövcud siyasi partiyalara olan etibarına da ciddi təsir göstərirdi. AKP məhz belə bir tarixi şəraitdə təşkil edildi və 2002-ci ildə qatıldığı ilk seçkidə qələbə qazandı. Bu məqalədə Türkiyədə AKP-nin qurulması, ideologiyası və 2002-ci ildə hakimiyyətə gəlməsini şərtləndirən amillərə diqqət çəkilərək təhlillər aparılır.

AKP-nin ideologiyası

AKP ilk əvvəl yeni qurulan partiya kimi öz ideologiyasını müəyyən edərəkən ayrıldığı və kadrlarının da çoxunu cəlb etdiyi Milli Görüş partiyaları ilə (Refah, Səadət, Fəzilət partiyaları) öz arasında müəyyən fərqli ideologiya irəli sürdü. Bu, həmçinin partiyanın mövcud sistemlə barışmaq yönündəki ideyasının və dinlə siyasətin ayrılmasının vacibliyinin ifadəsi olmalı idi. Beləliklə də, yeni qurulan partiya mərkəzdə cəmlənmiş bütün seçicilərə xitab edərək seçici kütləsini genişləndirməyə çalışırdı. Buna görə də cəmiyyətin əsas təşkilatlanma formasının islami yaşayış tərzinin vacibliyi ilə müəyyən olunması tələbi

üzərində qurulan bir siyasət anlayışını qəbul etməməkdə idi. R.T.Ərdoğanın müşaviri və partiyanın ideoloqu kimi tanınan Yalçın Akdoğan bildirmişdir ki, hərəkətin mərkəzində tək bir dini anlayışı, məzhəbi və ya etnik xüsusiyyəti yerləşdirərək “biz və digərləri” ayrılığı müəyyən edən siyasət tərzini Türkiyə şərtlərində qütbləşməyə səbəb olduğu üçün bundan imtina etmək vacib idi [3, s.68].

Öz proqramında da partiyanın müqəddəs dini dəyərlərin və etnosların istismar edilərək siyasət aləti halına salınmasının əleyhinə çıxdığı bildirilir, dini siyasi, iqtisadi və ya başqa mənfəətlərə alət etmək və ya dindən istifadə edərək fərqli düşüncəyə və yaşayan insanlar üzərində təzyiqliq formalaşdırmağın qəbul edilməz olduğu qeyd edilir. Beləliklə, AKP bir tərəfdən müəyyənləşdirdiyi dini əsaslı müxalifətin qoşulması ilə mərkəzdəki digər partiyalardan fərqi üzə çıxarır, digər tərəfdən isə, dünyəvi seçici çoxluğunun etibarını qazanaraq uğur şansını artırmaq istəyir və öz ideologiyasını mühafizəkar-demokrat kimi müəyyən edirdi. Proqramda bununla əlaqədar bildirilir: “Davamlılıq iştirakında dəyişiklik axtaran, ümumilik iştirakında fərqlilikləri qoruyan, cəmiyyətin dinamizminə güvənən, dünyadakı inkişaf və yeniliklərə açıq olan siyasət anlayışını hakim mövqeyə gətirmək istəyən AKP demokrat, mühafizəkar, yenilikçi və müasir bir partiyadır” [1, s.2].

Bu ideologiya ətrafında - mühafizəkar düşüncənin tarixi inkişafı iştirakında mühüm rol oynayan din, dövlət, hakimiyyət, camaat, adət - ənənə və tarixin xüsusi yeri var. Lakin bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, mühafizəkarlığın bir termin kimi qəbul edilməsi də müəyyən siyasi mahiyyət daşıyırdı. Yaxın keçmişdə baş verən hadisələr də, xüsusilə, “postmodern çevriliş” ideologiyasının qeyd edilən şəkildə müəyyən olunmasında xüsusi rol oynamışdı. AKP liderləri yaxşı başa düşürdülər ki, dinin açıq şəkildə siyasətə gətirilməsi, dini ideologiyasının açıq şəkildə ifadəsi Türkiyə cəmiyyətində böyük təzyiqlərə, hətta partiyanın tezliklə bağlanması da gətirib çıxara bilərdi. Ona görə də mühafizəkarlıq eyni zamanda partiyayı açıq təhdidlərdən qorumaq mahiyyəti də daşmalı idi. Lakin bu vurğu, dəyişikliyin tamamilə inkar edilməsi mənasını daşımır. Mühafizəkarlıq keçmişlə vasitəli bir münasibət qurur. AKP liderləri bir tərəfdən ənənəvi mədəniyyət və dəyərləri qorumağa xüsusi diqqət yetirir, digər tərəfdən Qərbi demokratiyasının əsas ünsürlərini, elm və texnologiyasının mənimsənilməsinin vacibliyi üzərində də dururlar [3, s.70]. Beləliklə, AKP-nin mühafizəkar ideologiyası müasirləşən və ənənəvi Türkiyə arasında körpü yaratmaq, orta yol tutmaq iddiası ilə formalaşdırılmışdır. Mərkəz sağın çətiri altında həm mühafizəkar - demokrat ənənəsini, həm də siyasi islamçı ənənənin dəyərlərini mənimsəyərək seçici kütləsini geniş şəkildə müəyyən edən AKP bu müvazinət və şüurları vasitəsilə siyasət həyata keçirən və proqram hazırlayan partiyadır [7, s.84].

Ümumilikdə, 2002-ci ildə Türkiyədə AKP-nin hakimiyyətə gəlməsini

şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Bunların içərisində ən mühüm yeri ölkənin seçki sistemi, habelə siyasi və iqtisadi amillər tutur. İlk olaraq siyasi amillərə diqqət yetirək.

Siyasi amillər

XX əsrin 90-cı illərində və XXI əsrin başlanğıcında Türkiyə çox gərgin siyasi atmosferə malik idi. Ölkədəki siyasi gərginliyin ilk göstəricisi kimi tez-tez baş verən hökumət böhranları əyani sübut ola bilər. Ümumiyyətlə, 1989-1999-cu illəri əhatə edən 10 il müddətində ölkədə 12 hökumət kabinetinin hakimiyyətdə olduğunu nəzərə alsaq, dövrün mənzərəsi tam şəkildə aydın olar. Belə bir vəziyyət əhali arasında mövcud siyasi partiya və hərəkatlara olan etibara ciddi ziyan vurmaqla yeni, həmçinin əhalinin böyük əksəriyyətinin maraqlarını ifadə edəcək siyasi partiya maraq yaratmış olur.

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci il hərbi çevrilişi ilə Türkiyədə siyasi hərəkat və partiyalar qadağan edildi və onların fəaliyyətinə ciddi zərbə endirildi. Bu proses 1987-ci ilədək davam etdi və həmin ildə həyata keçirilən referendumla siyasi qadağalar aradan qaldırıldı. Bunun nəticəsində Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş, Süleyman Dəmirəl, Nəcməddin Ərbakan yenidən siyasi arenaya qayıtdılar. B.Ecevit Demokratik Sol Partiyasının (DSP), A.Türkeş Milliyətçi Çalışma Partiyasının (MÇP), S.Dəmirəl Doğru Yol Partiyasının (DYP) N.Ərbakan isə Refah Partiyasının (RP) rəhbərləri oldular.

90-cı illərin əvvəllərində Türkiyə siyasi həyatında gərgin mübarizə dövrü yenidən başladı. 1991-ci il parlament seçkilərində DYP 27 faiz səsle (178 deputat) birinci yerə, ANAP (Anavatan Partisi) isə 115 deputat yeri ilə ikinci yerə çıxma bildi [13]. DYP, 20 faiz səs toplamış (88 deputat) SHP (Sosyaldemokrat Halkçı Parti) ilə koalisiyalı hökumət təşkil etdi və DYP rəhbəri S.Dəmirəl baş nazir oldu. 1992-ci ilin iyununda, hələ 12 sentyabr dövründə qəbul olunan, bağlanmış siyasi partiyaların əvvəlki adları ilə bərpa edilməsini qadağan edən qərar ləğv edildi. Bunun nəticəsində SHP sıralarında yer alan Dəniz Baykal və tərəfdarları bu partiyadan ayrılaraq, 1992-ci ilin sentyabrında CHP-ni (Cümhuriyet Halk Partisi) yenidən bərpa etdilər.

T.Özal vəfat etdikdən sonra, 1993-cü ilin mayında S.Dəmirəl Prezident, onun yerinə isə Tansu Çillər partiya rəhbəri seçildi. 1993-cü ilin iyununda S.Dəmirəl 50-ci hökumətin təşkilini T.Çillərə həvalə etdi. Bu hökumət 1995-ci ilin oktyabr ayınadək mövcud oldu. 1995-ci ilin oktyabrında DYP və CHP koalisiya hökuməti qurdu. Lakin bu hökumət elə həmin ilin dekabr ayındakı seçkilərin nəticəsinə uyğun olaraq istefa verdi. Həmin seçkilərdə N.Ərbakanın başçılıq etdiyi Refah Partiyası 21.3 faiz səsle 158 deputat yeri əldə edərək, birinci yerə çıxdı. İkinci yerə çıxan DYP 135, ANAP 132, DSP 76, CHP isə 49 deputat yeri qazandı [14;19]. Seçkilərdən sonra DYP - ANAP koalisiyasının qurulmağına baxmayaraq, bu hökumətin də ömrü uzun olmadı. Bunun ardından

RP, DYP ilə 54-cü hökuməti (1996, 28 iyun – 1997, 30 iyun) təşkil etdi.

Siyasi mənzərəni qeyd edərkən “postmodern çevriliş” də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu çevriliş 1996-cı ildə hakimiyyətə gələn Refah-Yol koalisiyasının devrilməsi ilə nəticələnən Milli Təhlükəsizlik Şurasında (MTŞ-Milli Güvenlik Kurulu) qəbul edilən “28 fevral” qərarları ilə başlayır [6, s.672]. Hərbi bürokratiyanın yüksək dairələrinin “irtica ilə mübarizə” səbəbi ilə hazırlayıb Şuranın sivil üzvlərinə qəbul etdirdiyi qərarlar Refah-Yol koalisiyasının devrilməsinə gətirib çıxardı. Ordunun açıq şəkildə iqtidarı ələ keçirmə təhdidləri ilə siyasi prosesi müəyyənləşdirməsi və çevrilişin “sivillər”in əli ilə edilməsi mənasında “postmodern çevriliş” adlandırılan 28 fevral müdaxiləsi Türkiyədə iqtisadi və siyasi baxımdan ciddi sarsıntı ilə nəticələndi. Bundan sonra, 1997-ci ilin iyulunda Prezident S. Dəmirəl 55-ci hökuməti təşkil etməyi ANAP rəhbəri Məsud Yılmazla həvalə etdi. İyulun 12-də M.Yılmazın baş nazir olduğu ANAP-DSP- DTP (Demokrat Türkiyə Partisi) koalisiyalı hökuməti təşkil olundu. Bu hökumət 1999-cu ilin yanvarına qədər hakimiyyətdə oldu. 1999-cu ilin yanvarından may ayına qədər hakimiyyətdə olan 56-cı hökumətə DSP baş katibi Bülənt Ecevit rəhbərlik etdi [20].

1999-cu ilin aprelində keçirilmiş parlament seçkilərinin nəticəsində DSP təkbaşına hökumət təşkil edəcək çoxluğu qazana bilmədi [15]. Buna görə də DSP, ANAP və MHP ilə birlikdə koalisiyalı hökumət təşkil etdi. Bu hökumətə də B.Ecevit rəhbərlik etdi və 2002-ci ilədək hakimiyyətdə oldu. Müxtəlif siyasi və ideoloji baxışları olan partiyalardan ibarət olan koalisiyanın hakimiyyətə gəlməsi ölkədəki vəziyyətin dramatik şəkil almasının göstəricisi idi. Daxili çəkişmələr nəticəsində DSP deputatlarının xeyli hissəsi digər partiyalara keçdi və bu partiya parlamentdəki deputat sayına görə dördüncü yerə keçdi. Bütün bunlar 2002-ci ilin iyulun 31-də həmin ilin noyabrın 3-nə parlamentə yeni seçkilərin təyin edilməsi ilə nəticələndi. Həmin seçkilərdə isə AKP qalib gələrək təkbaşına hökumət təşkil etdi.

Qeyd edilənlərdən də görüldüyü kimi, XX əsrin 90-cı illərində Türkiyədə mövcud olan partiyalardan heç biri təkbaşına hökumət təşkil edə bilmirdilər. Koalisiya hökumətləri isə hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmirdilər.

İqtisadi amillər

AKP-nin iqtidara gəlməsində iqtisadi amillər də həlledici rola malikdir. Ümumiyyətlə, ötən əsrin sonları Türkiyə iqtisadiyyatının vəziyyəti, yüksək inflyasiyanın hökm sürməsi və hökumətlərin bu sahədəki uğursuz siyasəti ilə xarakterizə oluna bilər. 1990-cı illərin sonlarında Türkiyə iqtisadiyyatında inflyasiya özünün ən yüksək həddinə çatmışdı. Belə ki, 70-ci illərdə illik 20 faiz həcmində olan inflyasiya, 80-ci illərin əvvəllərində 35-40 faizə, 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində 60-65 faizə, 1998-ci ildə isə 80 faizə yüksəlmişdi [4, s.1].

Ümumilikdə, Türkiyə iqtisadiyyatında meydana gələn iqtisadi böhranlar xüsusiyyətlərinə görə 2 dövrə ayrılı bilər [5, s.24-25; 11, s.312-313]:

- 1) 1980-ci ilədək baş verən böhranlar,
- 2) 1980-ci ildən sonra baş verən böhranlar.

1980-ci ilədək baş verən böhranlar daha çox ölkənin daxili inkişafından qaynaqlanırdı və təşkilati-struktur xüsusiyyətləri daşıyırdı. Bunlar ödəmə balansı, qıtlıq, çatışmazlıq, qara bazar böhranları şəklində meydana çıxmış, bank sektoru və sərmayə axınlarının rolu yox deyiləcək qədər azlıq təşkil etmişdir.

1980-ci ildən sonra baş verən böhranlar daha çox xarici faktorların təsirindən qaynaqlanan maliyyə böhranları şəklinə düşmüş, likvidlik və ya valyuta böhranları şəklində ortaya çıxmışdır. Müqayisə edildikdə, bu böhranların təsir dairəsinin daha geniş olduğu və iqtisadiyyata daha dərinlən təsir etdiyi görünür. Böhranın əsas səbəbləri sırasında sərmayə axınları və bank sektoru aparıcı rol oynayır və bu proses xarici faktorların nəzarətində inkişaf edir. Daxili borclar əvvəlki dövrdə idarə oluna biləcək səviyyə və inkişaf planları çərçivəsində idarə olunurdusa, sonrakı dövrdə idarəolunmaz səviyyəyədək yüksəlmişdir. Türkiyənin xarici ticarət kəsiri hər iki dövrdə mövcud olsa da, I dövrdə bu, təşkilati-struktur səbəblərindən, II dövrdə isə xarici təsirlər səbəbindən meydana çıxmışdır.

1999-cu ilin mayında 57-ci hökumət DSP, MHP və ANAP-ın koalisiyası olmaqla, DSP deputatı və keçmiş rəhbəri Bülənt Ecevitin Baş nazir təyin edilməsilə quruldu və 2002-ci ilin noyabr ayının 18-dək hakimiyyətdə oldu. “Anasol-M hökuməti” adlandırılan bu hökumətin dövründə 1999 və 2001-ci illərdə Türkiyəni ciddi şəkildə sarsıdan iki böyük iqtisadi böhran koalisiya hökumətinin bacarıqsızlığını ortaya çıxardı. 2001-ci il böhranının MGK iclasında Prezident Ə.Sezər ilə baş nazir B.Ecevit arasındakı ciddi mübahisədən (“anayasa fırlatma” hadisəsindən) qaynaqlandığı qeyd edilir [10, s.27]. Bu böhran tarixə “Qara çərşənbə” adı ilə daxil olmuş və Türkiyə tarixinin ən böyük iqtisadi böhranıdır. 25 fevral 2001-ci ildə birjada bir gecədə 7500 faiz enmə oldu. ABŞ dolları 695 min lirədən 900 min lirəyədək yüksəldi, 10 gün ərzində məzənnə 40 %-ə çatdı, 18 min bank işçisi, ümumilikdə isə 1 milyonaq insan işsiz qaldı [2, s.749]. Valyuta ehtiyatı 16-23 fevral arasındakı müddətdə 5.36 milyard dollar azaldı. Bank sektorunda zərər 47.2 milyard dollar olmaqla, 2001-ci il milli gəlirinin 32 %-nə çatdı [17, s.732]. Bütün bunlar isə həm əhalinin, həm də şirkətlərin vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Siyasi baxımdan ciddi məhdudiyətləri ifadə edən 28 fevral prosesini tətbiq etməyin yaratdığı ictimai narazılığa, böyük iqtisadi sarsıntı və yoxsulluğun da əlavə olunması koalisiya hökumətinin süqutunu labüd etdi. Bu prosesdə B.Ecevitin 3 Mart 2001-ci ildə Dünya Bankı prezidentinin köməkçisi vəzifəsində çalışan Kamal Dərvişi ölkəyə çağırması və İqtisadiyyat naziri olaraq vəzifələndirməsi böhrandan çıxış yolları

axtarmaq baxımından mühüm addım sayıla bilər. Lakin “Dərviş islahatları” da dramatik bir şəkildə pozulmuş iqtisadi və siyasi sabitliyi bərqərar etmək üçün yetərli olmadı.

Seçki sistemi

Türkiyənin seçki sistemi də AKP-nin hakimiyyətə gəlməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Türkiyədə 1961-ci ildən tətbiq edilən və D’Hondt adlandırılan bu sistemə görə hər partiyanın topladığı səs sayı növbə ilə ardıcıl olaraq 1, 2, 3 və s. bölünür. Bu proses həmin bölgədən çıxacaq deputatların ümumi sayı müəyyənləşənə qədər davam etdirilir [12, s.16; 8, s.17; 18, s.112]. Məsələn, 7 deputat yeri olan seçki bölgəsində A partiyası 60 000, B partiyası 25 000, C partiyası 14 000 səs almışsa, bunun partiyalar arasında mandat bölgüsünə diqqət yetirək.

Deputatlar / Səs	A partiyası	B partiyası	C partiyası
	60 000	25 000	14 000
1- ci deputat	60 000	25 000	14 000
2- ci deputat	30 000	25 000	14 000
3- cü deputat	20 000	25 000	14 000
4- cü deputat	20 000	12 500	14 000
5- ci deputat	15 000	12 500	14 000
6- cı deputat	12 000	12 500	14 000
7- ci deputat	12 000	12 500	7 000
Partiyanın mandat sayı	4	2	1
Hər deputat sayına düşən səs	15 000	12 500	14 000

A partiyasına 1-ci olduğu üçün bir mandat verilir. A partiyasının səsi 2-yə bölünür. A partiyasının səsi hələ də ən çox olduğu üçün, onun səsi bu dəfə 3-ə bölünür ($60000/3=20000$). Bundan sonra ən çox səs B partiyasında olduğu üçün B-yə bir mandat verilir və səsi 2-yə bölünür ($25000/2=12500$). Qalan saylar arasında ən böyük A olduğu üçün ona daha bir mandat verilir və səsi bu dəfə 4-ə bölünür ($60000/4=15000$). Alınan saylar arasında ən çox səs yenə A-nın olduğundan ona daha bir mandat verilir və bu dəfə səsləri 5-ə bölünür ($60000/5=12000$). Bundan sonra ən çox səs C-yə aid olur və C-nin xanasına 1 mandat əlavə olunur; C-nin səsləri 2-yə bölünür ($14000/2=7000$). Bu 7-ci və son hesab nəticəsində ən çox say B-yə aid olduğu üçün son mandatu B partiyası alır. Nəticədə bu bölgədən A partiyası 4, B partiyası 2, C partiyası da 1 deputat yeri əldə etmiş olur.

Bundan əlavə, ölkədə 10 faizlik baryerin müəyyən olunması (1995-dən bəri tətbiq edilir) aşağı səs faizi toplayan partiyaların kənarda qalmasına və çoxluq qazanan partiyaların deputat sayının artmasına təsir göstərir. 2002-ci il noyabrın 3-də təşkil olunmuş parlament seçkilərində [16], ümumilikdə 41.4 mln. nəfərlik seçicinin səsvermədə iştirak göstəricisi 79.1 faiz təşkil etmiş, bunlardan 31.5 milyonunun səsi etibarlı sayılmışdır. Seçkinin nəticələrinə görə birincilik qazanan AK Parti 10.8 milyon seçicinin səsini almaqla (34.3 faiz) 363 deputat yeri əldə etdi. Məclisdə təmsil olunan ikinci partiya CHP oldu və 6.1 milyon seçicinin səsini qazanmaqla (19.4 faiz) parlamentdə 178 deputat yeri əldə etdi. Digər partiyalar isə 10 faizlik baryeri keçə bilmədiklərinə görə parlamentdə təmsil olunmadılar. Beləliklə, 2002-ci il seçkilərində parlamentdə təmsil olunmayan partiyaların cəmi səsi 45.3 faiz oldu. Başqa sözlə ifadə etsək, ümumiyyətlə, səsləri etibarlı hesab olunmuş seçicilərdən 14.292.951 nəfəri parlamentə deputat seçə bilmədi.

AKP-nin hakimiyyətə gəlməsi

2001-ci il iyunun 22-də Konstitutsiya Məhkəməsinin Fəzilət Partiyasını (FP) bağlamaq qərarı siyasi iqtidarsızlığı zirvəyə çatdırdı. İqtidarın böyük ortağı DSP içində də çalxalanma və problemlər davam edirdi. Belə bir vəziyyətdə FP-nin "yenilikçi" qanadını təşkil edən Tayyib Ərdoğan və tərəfdarlarının yeni bir siyasi təşkilatlanmaya getməsi qısa müddət sonra ölkə siyasətinə damğasını vuracaq siyasi bir alternativin yaradılması ilə nəticələndi. AKP 14 Avqust 2001-ci il tarixində təşkil edildi. AKP-nin müstəqil və güclü siyasi alternativ kimi ortaya çıxması FP içindəki parçalanma ilə əlaqədar idi. Bu partiya daxilindəki "yenilikçi axın", "əhali içərisini" təmsil edən sinfi və siyasi xətdən gəlir və 28 fevral prosesində "millətin hüququnu qoruya bilməyən" N.Ərbakan və onun ətrafındakı "ağ saçlılar"dan fəlsəfi və siyasi mənada bir "ayrılmanı" ifadə edirdi. R.T.Ərdoğan xarizmatik şəxsiyyəti, bələdiyyə işi və siyasi şüar söyləmək bacarığı ilə də siyasi alternativ olaraq diqqətə çarpırdı. Bu alternativ hər çevriliş və memorandum sonrası ictimaiyyətdə hərbi bürokratiya və siyasiləşən məhkəməyə qarşı diqqətə çarpan etirazların artmasının da yönəldiyi bir güc olaraq ilk seçkilərdə iqtidar olmağa namizəd görünürdü. 2002-ci seçkiləri Türkiyədə 28 Fevral hadisələrinin nəticəsi olan siyasi gərginlik və onu izləyən iqtisadi böhran şəraitində həyata keçirildi. Bu seçkilərdə DSP əvvəlki seçkiylə müqayisədə 20 faiz səs itirərək yalnız 1.22 faiz səs alıb. MHP isə 10 faiz səs itirərək yalnız 8.36 faiz səs ala bildi [16]. Ali Seçki Komissiyası tərəfindən (YSK) R.T.Ərdoğanın namizədliyi qəbul edilmədiyinə görə AKP hökuməti Abdulla Gülün başçılığı ilə quruldu. Lakin bundan qısa müddət sonra CHP-nin dəstəyi ilə həyata keçirilən konstitutsiya dəyişikliyi və bunun ardınca Siirt bölgəsində keçirilən seçki ilə R.T.Ərdoğan deputat seçildi və Baş nazir olaraq yeni hökuməti qurdu. 2002-ci il seçkilərindən sonrakı dövrdə Türkiyə siyasi həyatında AKP ilə yanaşı parlamentdə təmsil olunan siyasi partiyalar

CHP, MHP və HDP olmuşdur. Digər müxalifət partiyaları isə heç bir seçkidə 10%-lik baryeri keçə bilməmişdir. Bu da onların əhali içərisindəki nüfuzunun kəskin şəkildə aşağı düşdüyünün bariz nümunəsidir. 2002-ci ildən sonra Türkiyədə həyata keçirilən bütün parlament və bələdiyyə seçkilərinin, demək olar ki, hamısında AKP 40%-dən yuxarı səs toplayaraq indiyədək ölkəni təkbəşinə idarə etməkdədir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, 2002-ci il müasir Türkiyə tarixində AKP-nin təkpartiyalı hakimiyyətinin bünövrəsinin qoyulması baxımından yeni və mühüm mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə oluna bilər. Həmin tarixdən başlayaraq Türkiyədə həyata keçirilən bütün parlament və bələdiyyə seçkilərinin demək olar hamısında AKP 40 faizdən yuxarı səs toplayaraq, indiyədək ölkəni təkbəşinə idarə etməkdədir. AKP-nin Türkiyədə ilk dəfə hakimiyyətə gəlməsini şərtləndirən əsas amillər siyasi, iqtisadi problemlər və ölkənin seçki sistemi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərində Türkiyədə hakimiyyətdə olan bütün hökumətlər müxtəlif siyasi partiyaların koalisiyası əsasında yaradılmışdı. Həmin koalisiyalar qısamüddətli olduğuna və tez-tez parçalandığına görə əhali içərisində kifayət qədər nüfuz qazana bilmirdilər. Siyasi gərginliyi artıran digər faktor isə mütəmadi baş verən maliyyə-iqtisadi böhranlar olmuşdu. Bunların içərisində 2001-ci ildə baş verən böhran Türkiyəni daha çox sarsıtmış və maliyyə sahəsində böyük itkilərin olmasına gətirib çıxarmışdı. Bütün bunlar isə AKP-nin hakimiyyətə gəlməsinə əlverişli zəmin hazırlamışdı. Belə bir şəraitdə təşkil edilən seçkidə AKP-nin qələbəsini müəyyənləşdirən ən mühüm faktorlardan biri kimi ölkənin seçki sistemi də əhəmiyyətli rola malik olmuşdu. D'Hondt seçki sistemi və ölkə üzrə 10 faizlik baryerin müəyyən olunması nəticəsində AKP 34.3 faiz səs toplayaraq birinci yərə çıxdı. Səsvermədə iştirak edən 45 faizdən çox seçici isə parlamentə deputat seçə bilmədi. Başqa sözlə ifadə etsək, AKP 41.4 milyon səsvermə hüququ olan vətəndaşın 10.8 milyonunun səsi ilə 363 deputat yeri əldə edərək mütləq çoxluq qazandı və hakimiyyətə gəldi.

ƏDƏBİYYAT

1. AKP_2002.pdf (AK Parti Seçim Bildirgesi)//belgenet.com/secim/bildirge/akp2002-1.html
2. Dikkaya M., Özyakışır D. Türkiye ekonomisinde kayıp yıllar (1991-2001) // Türkiye'nin politik tarihi, 5-ci baskı, Ankara, 2014, s. 743-754
3. Doğanay Ü. AKP-nin Demokrasi söylemi ve Muhafazakarlık: Muhafazakar Demokrasiye eleştirel bir bakış. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 62-1
4. Ertuğrul A., Selçuk F. A brief account of the Turkish economy: 1980-2000 // http://www.econ.boun.edu.tr/content/old_files/ec47001/9239.pdf
5. İbiş E. 2001 Krizi:Türk bankacılık sektörü üzerine etkileri.Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2013
6. Özipek B. Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi iç ve dış politika // Türkiye'nin politik tarihi, 5-ci baskı, Ankara, 2014, s. 671-692
7. Göksu V. Siyasal kimlikler ve merkez-çevre dikotomisi bağlamında Türkiye'de merkez sağ ve merkez sol// Akademik İncelemeler Dergisi(Journal of Academic Inquiries) cilt-8, sayı-2, 2013
8. Gürbüz Ö.Dünyada ve Türkiyede uygulanan seçim sistemleri ve ideal seçim sistemi için öneriler/ Ankara Barosu Dergisi, 1997, N-1, s.14-29
9. Gürsel S. Türkiye için yeni seçim sistemi önerisi, 2013//betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2013/01/Türkiye-için-yeni-seçim-sistemi-önerisi.pdf
10. Rakamlarla 28 Şubat raporu. Ankara, 2014 // www.ebs.org.tr/ebs_files/files/.../28_subat_rapor_web.pdf
11. Türkiye'nin Dış Borçlarının Analizi (1980–2012) //www.avekon.org/papers/483.pdf
12. Türk H. S. Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih. Ankara, 1999 //www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg23/turk.pdf
13. T.C. Resmi Gazete, 17 Kasım 1991, sayı-21054
14. T.C. Resmi Gazete, 3 Ocak 1996, sayı-22512 (Mükerrer)
15. T.C. Resmi Gazete, 27 nisan 1999, sayı-23678
16. T.C. Resmi Gazete, 10 Kasım 2002, sayı-24932
17. Üzümcü A., Dikkaya M., Özyakışır D. Türkiye'de iktisadi dönüşümler ve politik yansımaları // Türkiye'nin politik tarihi, 5-ci baskı, Ankara, 2014, s. 695-742
18. Yüzbaşıoğlu N. Türkiye'de uygulanan seçim sistemleri ve bunlara ilişkin Anayasa mahkemesi kararlarına göre nasıl bir seçki sistemi, İUHFM, c-55, sayı- 1-2, s. 103-150
19. 1995 Türkiye genel seçimleri // tr.wikipedia.org/wiki/1995_Türkiye_genel_seçimleri [aprel-2019]
20. 56. Türkiye hükümeti//tr.wikipedia.org/wiki/56._Türkiye_Hükûmeti [aprel-2019]